

9 DE SJUKLIGT KRÄNKTA – BEGREPPET KVERULANSPARANOIA

NU ÄR DET JU GIVET, att man på intet sätt får anse sinnessjukdom konstaterad hos en person endast därför, att hon påstår sig vara utsatt för intriger eller vara förföljd, i det att dylikt icke utan vidare kan rubriceras som fix idé, då det dock även i verkligheten förekommer, att den ena personen intrigerar emot och trakasserar den andra. Så snart talet om förföljelse håller sig inom det möjligas gränser, är det naturligtvis därför för ett riktigt bedömande av fallet nödvändigt att så omsorgsfullt som möjligt undersöka, i vilken mån uppgifterna till äventyrs kunna vara med verkliga förhållandet överensstämmande.¹

Alfred Petrén, ur *Den sinnessjuka och samhället* (1913)

I många av psykopatfallen talades även om kverulans, om än sällan som ett huvudsymptom. Kanske kan det ändå peka på ett föreställt gränsområde mellan psykopati och sjuklig kverulans under denna tid. I kapitlen som följer efter detta kommer jag att fördjupa mig i ett antal fall med mer distinkta kverulansdiagnoser, som kverulansparanoia. Men först ska vi se närmare på begreppet kverulansparanoia och dess historia.

Paranoia querulans var – åtminstone i teorin – en mer avgränsad diagnos än psykopati. Men diagnosen bar på sina egna dilemman. Problematiken kring tillräknelighet och potentiella felbedömningar tog en egen vändning i fråga om sjuklig kverulans, och särskilt krångligt blev det i frågan om ”äkta” kverulansparanoiker, då dessa ofta antogs framstå som logiska, klarsynta och resonabla i alla avseenden utom vad gällde deras oproportionerliga fixering vid någon – verklig eller inbillad – oförrätt som begåtts mot dem. I den brittiske psykiatrikern Daniel Hack Tukes *Dictionary of*

1. Petrén, *Den sinnessjuka och samhället*, s. 8.

Psychological Medicine från 1892 konstaterades att en person som lider av sjukdomen *Querulantenwahn* "is mostly quite logical in his reasonings and conclusions, only he starts from a wrong premiss, and, as the most important morbid element, there is a complete absence of capability of recognising that other people have equal rights with the patient".² Även om diagnosen var omtvistad i flera andra avseenden, inte minst i Tyskland där den även hade sitt ursprung, var också det tidiga 1900-talets psykiatriker i princip överens på denna punkt.³

Alfred Petré i trettiofemårsåldern. Foto ur Nykterhetens banérförare: Biografier af nutida svenska nykterhetskämpar, W. Skarstedt, Stockholm 1903

Samtidigt, som Alfred Petré poängterade redan 1904 i sin massiva forskningsöversikt om *paranoia querulans* i *Hygiea*, rådde något paradoxalt konsensus bland den psykiatriska expertisen kring att man aldrig kunde, eller borde, dra slutsatsen att en person var sinnessjuk enbart på grundval av hans kverulerande: "Ty hur stark processlystnad en person än visar, är detta symtom ensamt icke nog att anse honom för sinnessjuk."⁴ Därmed inte sagt att denna insikt alltid beaktades. Petré hänvisade här till den största auktoriteten på området, Emil Kraepelin, som i den sjunde upplagan av sin stora lärobok i psykiatri hade påpekat att det alltemellanåt gjordes utlåtanden där man utgick från processlystnaden i sig och mängden av inlagor, vilket medförde risk för feldiagnos.⁵

Ännu en komplikation låg som sagt i det att det slags beteende som krävdes av kverulanter för att slippa ut ur sinnessjukvården var av samma slag som det som fått många av dem att hamna där, nämligen att göra sin röst hörd genom att skriva klagobrev till myndigheter. En medborgerlig dygd – men bara till en viss gräns, och den gränsen var definitionsmässigt

2. "Querulantenwahn", i *A Dictionary of Psychological Medicine*, vol. II, red. Daniel Hack Tuke (London: J. & A. Churchill, 1892), s. 1060–1061.

3. Jfr t.ex. Kraepelin, *Psychiatrie*, 7 uppl., band 2, s. 620–621; Kraepelin, *Psychiatrie: Ein Lehrbuch für Studierende und Ärzte*, 8 uppl., band 4, del 3 (Leipzig: Verlag von Johann Ambrosius Barth, 1915), s. V–VI, 1536; Petré, *Den sinnessjuka och samhället*, s. 7, 18; Wigert, *Psykiska sjukdomstillstånd*, 2 uppl., s. 187, 198.

4. Petré, "Studier öfver Paranoia querulans", s. 955.

5. Ibid. Jfr Kraepelin, *Psychiatrie*, 7 uppl., band 2, om *Querulantenwahn*, s. 612–622.

redan passerad för den som kategoriserats som kverulant eller rentav kverulansparanoiker.

FRÅN ETT RÄTTSLIGT PROBLEM TILL ETT PSYKIATRISKT

När kverulans först kom att definieras som ett samhällsproblem i mer modern mening gjordes det inom ramen för rättsväsendet. Det vill säga att stater började stifta lagar för att skydda sina domstolar från personer som belastade dem med upprepade och ihållande processer. I England och Wales stiftades särskilda lagar för att skydda allmänheten mot så kallade *barrators*. *Barratry* var ett mångtydigt begrepp. Det kunde användas kyrkorättsligt, och då i fråga om personer som reste till den Heliga stolen i Rom för att köpa till sig förmåner. Det användes också om vissa förseelser i samband med handelssjöfart – det handlade här om dåligt uppförande eller bedrägeri. En *common barrator* definierades emellertid som ”one who habitually moves, excites or maintains suits or quarrels, whether at law or otherwise”; det kunde alltså röra sig om personer som kom med grundlösa anklagelser, inledde utdragna, fruktlösa processer eller stiftade bråk i sin närmaste omgivning.⁶ Detta slags beteende kunde lagföras som brott eller förseelse, och bestraffas med böter eller fängelse beroende på hur störande beteendet bedömdes vara.⁷ Med andra ord kan man säga att det handlade om en kriminalisering av vad vi idag skulle tala om som rättshaveristiskt beteende.

Första gången ordet *Querulant* användes i lagtext sägs ha varit i en paragraf i de preussiska staternas allmänna rättsordning från 1793. Det användes här om ”Prozesser, Rechthaber und Krakeleer”, det vill säga personer som beredde svårigheter för rättsväsendet genom överdrivet processande.⁸ Om detta stämmer kan alltså begreppet kverulans, eller mer precist

6. Uppslagsord ”Barratry” i *The Dictionary of English Law*, red. Clifford Walsh (London: Sweet & Maxwell Limited, 1959), med hänvisning till Frivolous Arrests Act, 1725, s. 4. Se även Freckelton (”Querulent Paranoia and the Vexatious Complainant”, s. 132–133), som citerar en liknande definition ur *The Laws of England: Being a Complete Statement of the Whole Law of England*, red. Hardinge Stanley Giffard Halsbury & Gavin Turnbull Simonds, 3 uppl. (London: Butterworth, 1952–1964).

7. Freckelton, ”Querulent Paranoia and the Vexatious Complainant”, s. 132.

8. Se Heinz Dietrich, som hänvisar till 30 § av *der Allgemeinen Gerichtsordnung für die Preussischen Staaten* från 6 juli 1793 och hävdar att ”tysk psykiatrisk litteratur” är enig om denna datering. Dietrich, *Querulanten*, s. 6. Notera dock att ordet querel eller kverell användes i Sverige redan under 1600-tal och tidigt 1700-tal för att beteckna en inlaga till rättsväsendet (det kunde också beteckna en duell), och det skrevs redan under första halvan av 1600-talet om personer som ”querulerade” i mer allmän mening. Se excerptkort i

dess införande i lagtexterna, dateras ganska exakt till början av det som definierats som det långa 1800-talet, den tid då tankar om medborgarskap och demokrati i mer modern mening slog igenom i Europa.⁹

Att lagstifta mot rättshaveristiskt beteende visade sig emellertid vara ganska ineffektivt i praktiken. I England avskaffades brottsrubriceringen *barratry* genom 1967 års Criminal Law Act, men i praktiken hade åtal för detta slags brott slutat väckas redan i slutet av 1800-talet.¹⁰ Det betydde dock inte att detta beteende i sig hade slutat betraktas som problematiskt. Vad som hänt var snarare att det uppkommit nya sätt att problematisera beteendet – genom nya brottsrubriceringar och, inte minst, nya sätt att formulera och ta hand om problem som delvis konkurrerade ut de juridiska.

Under den tidigare delen av 1800-talet hade kverulans – under franskt inflytande – börjat diskuteras ur en psykologisk synvinkel. Den ungerske läkaren Mihály Lenhossék skrev 1808 om fenomenet som en passion, uppbyggd av blandade grundkänslor med tonvikt på vrede och varianter av vrede, som irritation, fiendlighet, hat och hämndlystnad. Överdrivet höga tankar om den egna personen, stolthet och höga ambitioner var egenskaper som ansågs disponera för den kverulantiska vreden, som kunde väckas av mycket små motgångar och kränkningar.¹¹ Kverulans förknippades alltså redan här med oangenäma känslor och förargelseväckande beteende. Men det sågs ändå som något som rörde sig inom ramarna för det psykiskt normala.

Under andra hälften av 1800-talet kom kverulans, eller åtminstone vissa former av kverulans, att i stället diskuteras i termer av psykisk sjukdom. Denna medikalisering eller psykiatisering av rättshaveristiskt beteende kan ses som en del i en mer allmän tendens att psykiatisera brottslighet.¹² I en handbok i rättsmedicin, vars första upplaga publicerades 1857, talade Johann Ludwig Casper om kverulanter som var ”Wahnsinnigen aus Rechthaberei”, vansinniga av rättshaveri. Här myntades också begreppet *Querulantenwahn*. Kverulanter med vanföreställningar kunde alltså placeras i de sinnessjukas skara, enligt Casper, som dock undvek att kategorisera dem som drabbade av en mer specifik sjukdom än *Wahnsinn*.¹³

låda nr 2773, Kved–Kvia, och låda nr 772 (För sent ink. I.), Kvartershem–Kvick, Svenska Akademiens ordboks arkiv, Lund.

9. Jfr E.J. Hobsbawm, *The Age of Revolution: Europe 1789–1848* (London: Weidenfeld & Nicolson, 1962).

10. Freckelton, ”Querulent Paranoia and the Vexatious Complainant”, s. 133.

11. Dietrich, *Querulanten*, s. 6–7; jfr Michael Lenhossek, *Darstellung der menschlichen Leidenschaften in physischer und moralischer Hinsicht* (Pesth: Joseph Leyrer, 1808; finns även utgiven i faksimil av Elibron Classics, 2006).

12. Schwoch & Schmiedebach, ”Querulantenwahnsinn”, *Psychiatriekritik und Öffentlichkeit um 1900*, s. 32.

13. Lévy, ”From Paranoia Querulans to Vexatious Litigants”, del 1, s. 301–302,

Casper skrev också om kverulanter som placerats under förmyndarskap, och som i denna situation fortsatt sin kverulantiska verksamhet – nu dock med huvudsaklig inriktning på de myndigheter som ansvarade för omyndighetsförklaringen. Kverulanterna översköldje myndigheterna med inlagor och brev, som alla karakteriserades av vissa gemensamma drag: mångordighet, understrukna ord och fraser, utropstecken, citat ur lagtexter, samt anteckningar i marginalen och på alla tänkbara fria ytor av papperet. Utöver dessa tecken på vad som senare kom att inringas med begreppet grafomani nämnde Casper flera andra typiska kännetecken som alltsedan dess återkommit i beskrivningar av kverulanter. Aggressiviteten var ett sådant. Ett annat var själva omvandlingsprocessen, genom vilken en person som känner sig förföljd gradvis transformeras till en person som förföljer andra med anklagelser, misstankar, skvaller och åtal.¹⁴

Symptombilden vid kverulans hade alltså till stor del slagits fast redan vid mitten av 1800-talet, liksom uppfattningen att det kunde uppfattas som en sjukdom. Till denna sjukdomsbild lade Richard von Krafft-Ebing i slutet av 1870-talet till några symptom som han menade var karakteristiska: själviskhet, hybris och skruvad logik, samt en tendens att haka upp sig på småsaker, söka konflikter och driva processer på ett sätt som närmast förde tankarna till tävlingsidrott. Det var, menade Krafft-Ebing, också vanligt att kverulanter slöt sig samman med likasinnade för att driva hopplösa processer tillsammans. Ofta kunde de uppvisa anmärkningsvärd kunskap i legala frågor. Behandling var svårare än diagnosticering, konstaterade Krafft-Ebing. Inläsning på sinnessjukhus skedde i regel vid ett stadium då det var för sent att bota sjukdomen, som enligt Krafft-Ebing skulle ses som en ”klinische Varietät der originären Verrücktheit”, det vill säga en klinisk variant av primär förryckthet eller paranoia, eller mer specifikt som en variant av förföljelsevansinne.¹⁵

KVERULANSVANSINNE SOM SJUKDOMSVARIANT

Querulantenwahnsinn betraktades alltså under den senare delen av 1800-talet som en sjukdomsvariant, men inte som en självständig diagnos. I stället diskuterades den som en variant av andra diagnoser på modet under denna tid, och då främst paranoia och monomani.¹⁶

med hänvisning till J.L. Casper, *Practisches Handbuch der gerichtlichen Medizin* (Berlin: Hirschwald, 1857).

14. Casper, *Practisches Handbuch der gerichtlichen Medicin*, 4 uppl., s. 518–527, jfr Dietrich, *Querulanten*, s. 7.

15. Krafft-Ebing, ”Über den Querulantenwahnsinn”, cit. s. 397; jfr även Lévy, ”From Paranoia Querulans to Vexatious Litigants”, del 1, s. 302–303; Dietrich, *Querulanten*, s. 8.

16. Dietrich, *Querulanten*, s. 7–10; Aubrey Lewis, ”Paranoia and Paranoid: A Histo-

Monomani var ett franskt begrepp, som utgick från föreställningen att det fanns partiella sinnessjukdomar, det vill säga sjukdomar som bara drabbade en enskild del av psyket och lämnade resten intakt.¹⁷ En särskild grupp av monomaniker som diskuterades var *les persécuteurs persécutés* (de förföljda förföljarna), vilka enligt beskrivningarna mer eller mindre sammanföll med vad som i den tyskspråkiga litteraturen börjat beskrivas som *Querulanten*.¹⁸

Paranoia å sin sida var ett begrepp med rötter ända tillbaka i det antika Grekland, där det dock använts mer lösligt – ungefär som vi idag kan tala om att människor agerar galet eller knäppt utan att nödvändigtvis mena att de skulle vara psykiskt sjuka. Som en mer specifik, medicinsk klassifikationsterm började paranoia användas först på 1760-talet.¹⁹ Några decennier senare kom Johann Christian August Heinroth att placera in paranoia i en sjukdomssystematik som fick stor spridning. I hans *Lehrbuch der Störungen des Seelenlebens* från 1818 initierades den tyska praktiken att betrakta paranoia som direkt synonymt med förryckthet (*Verrücktheit*). Heinroth menade att de vanföreställningar som karakteriserade paranoia visade att det var en förståndsrelaterad sjukdom, men pekade också på att känslor spelade en avgörande roll för att sätta igång sjukdomsförloppet.²⁰ Kring mitten av 1800-talet lanserades nya distinktioner, och det föreslogs

tical Perspective”, *Psychological Medicine* vol. 1 (1970), s. 7; Mullen & Lester, ”Vexatious Litigants and Unusually Persistent Complainants and Petitioners”, s. 335.

17. I Jean-Étienne Dominique Esquirols definition av monomani från 1838 beskrevs ett syndrom där intelligens, affekter och vilja var måttligt skadade, och som inkluderade vanföreställningar kring ett eller några objekt, men där det inte var något fel på det logiska tänkandet, och där det inte förekom något onormalt beteende utöver det som var specifikt för monomanin. Esquirol beskrev flera, och sinsemellan ganska olika, varianter av monomani, som t.ex. mordmani, pyromani och ett slags erotisk mani. Lewis, ”Paranoia and Paranoid”, s. 7.

18. Begreppet *les persécuteurs persécutés* diskuterades bland annat av Charles Lasègue, som fokuserade på fall med vanföreställningar om att vara förföljd, och senare av Jean-Pierre Falret, som delade in monomanin i flera faser. I början av 1890-talet satte Valentin Magnan likhetstecken mellan monomani, eller som han själv föredrog att kalla det, *délire chronique*, och *Verrücktheit/paranoia*. Han var dessutom noggrann med att urskilja en särskild form, *délire chronique à évolution systématisé*, som utmärktes av fyra progressiva och distinkta stadier, från mer diffusa eller övergående vanföreställningstillstånd. Lewis, ”Paranoia and Paranoid”, s. 7. Jfr även kapitlet ”Persécutés persécuteurs” i Alexandre Cullerre, *Les frontières de la folie* (Paris: Éditions J.-B. Baillière et fils, 1888), s. 161–177.

19. Det plockades då upp av François Boissier de Sauvages de Lacroix, som lyfte fram det som en grekisk beteckning på amentia eller demens. R. A. Vogel och William Cullen utvidgade sedan begreppet, dock utan att detta fick något större genomslag. Lewis, ”Paranoia and Paranoid”, s. 2.

20. Lewis, ”Paranoia and Paranoid”, s. 2–3, ref. till Johann Christian August Heinroth, *Lehrbuch der Störungen des Seelenlebens oder der Seelenstörungen und ihrer Behandlung* (Leipzig: Vogel, 1818).

att paranoia skulle placeras bland de ”partiella” sinnessjukdomar som höll sig ganska konstanta under livets gång.²¹

I Sverige hade termerna förryckthet och paranoia använts på andra sätt, men från 1880-talet och framåt anpassades klassifikationen mer efter internationella mönster. Förryckthet/*paranoia* fick då ersätta den gamla kategorin vansinne/*ecnoia*, medan det som tidigare betecknats som förryckthet/*paranoia* sorterades in under *dementia* (svagsinnet).²²

Under 1800-talets senare del blev de psykiatriska striderna kring begreppet paranoia stundtals så heta att man i Tyskland började tala om en särskild ”paranoia-fråga”. Striderna, som inbegrep en lång rad av tidens mest framträdande psykiatriker, rörde sig inte bara om vad paranoia egentligen var, utan också om hur vanlig åkomman var. Medan man från många sjukhus rapporterade att hälften av deras intagna patienter var paranoiker, hävdade vissa läkare att sjukdomen var ytterst ovanlig, och drabbade högst en patient på 1000. De flesta debattörer förenades emellertid i åsikten att paranoia var en kronisk sjukdom som karakteriserades av vanföreställningar – vilkas exakta innehåll dock kunde variera – samtidigt som de drabbades medvetande i övrigt var klart och tänkandet logiskt (även om patienterna förvisso kunde drabbas av ”demens” i ett sista stadium).²³ En särskilt livaktig stridsfråga under sent 1800-tal gällde placeringen av kverulanter i de mer strikta system för sjukdomsklassificering som höll på att etableras, och den eventuella insorteringen av dem i en särskild underkategori. Det vill säga: frågan var om kverulans skulle betraktas som en särskild form av paranoia, eller om det var ett mer mångfasetterat fenomen.²⁴

21. Karl Kahlbaum hänvisade, till skillnad från tidigare författare, till systematiska kliniska observationer då han år 1863 föreslog att man skulle dela upp sinnessjukdomarna i två huvudsakliga klasser: de partiella (*vecordias*), som var primära eller ursprungliga på så sätt att de höll sig ganska konstanta under livets gång (”sjukdomsfamiljen” Paranoia placerades in här), och de generella eller komplexa (*vesanias*), som passerade genom olika stadier, varav ett av de sista kunde präglas av vanföreställningar av samma slag som vid Verrücktheit. (Redan på 1840-talet hade Wilhelm Griesinger gjort en delvis liknande uppdelning mellan partiell och generell Verrücktheit). Lewis, ”Paranoia and Paranoid”, s. 3–4.

22. Cecilia Riving, ”Från fänighet till ADHD: Glimtar ur de psykiatriska diagnosernas historia”, i *Utansförskapets historia: Om funktionsnedsättning och funktionshinder*, red. Kristina Engwall & Stig Larsson (Lund: Studentlitteratur, 2012), s. 39–41.

23. Lewis, ”Paranoia and Paranoid”, s. 4–5.

24. *Ibid.*, s. 4; se även Lévy, ”From Paranoia Querulans to Vexatious Litigants”, del 1, s. 303–305.